

УДК 342.39

В. Ю. СТРЕЛЬЦОВ

СОЦІАЛЬНА АНОМІЯ ТА ОСТРАКІЗМ ЯК ГОЛОВНА ПЕРЕШКОДА ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ МІЖ УКРАЇНОЮ ТА ЄС

Розглянуто механізм взаємодії потреб користі та цінностей у соціально-політичних системах. Розкрито зміст терміна “соціальна аномія” в контексті комплексного розуміння сутності поняття “ціннісна система суспільства”. Доведено необхідність обмеження впливу на державних службовців ситуацій спокуси та усунення відчуття безкарності з одночасним блокуванням процесів примирення виправдань.

Ключові слова: аномія, остракізм, цінності, потреби, виправдання, відповідальність, когнітивний дисонанс, моральний дисонанс, консонанс.

The article discusses the mechanism of interaction benefit needs and values in social and political systems. Reveals the meaning of the term “social anomie” in the context of a comprehensive understanding of the concept of “system of values of society.” The necessity of limiting the influence of civil servants situations of temptation and eliminate the feeling of impunity, while blocking the reconciliation processes excuses are propose.

Key words: anomie, ostracism, values, needs, justification, responsibility, cognitive dissonance, the moral dissonance, consonance.

Традиції теоретичних і практичних досліджень гуманістичного виховання започатковані в епоху Відродження. Великі гуманісти Боккаччо, Леонардо да Вінчі, Бруно, Рабле, Бекон та інші відіграли важливу роль у формуванні нового гуманістичного світогляду. Вони проголосили свободу людської особистості, права людини на задоволення земних потреб. Становлення системи гуманістичних цінностей пов'язано з іменами французьких матеріалістів XVIII ст. Гельвеція, Гольбах, Дідро, Ламетрі. Своїми працями вони започаткували гуманістичний світогляд, найвищою цінністю якого є людина та її щастя.

Гуманістичні ідеї, пов'язані з розумінням людини як частини природи і самоцінності її особистості, створили основу провідної світової орієнтації прогресивних суспільних рухів. Гуманізм як ідейно-цілісний комплекс став включати в себе всі вищі цінності, вироблені людством на довгому і суперечливому шляху свого розвитку, які одержали назву загальнолюдських: людяність, свобода і справедливість, гідність, працьовитість, совість, відповідальність, рівність і братерство тощо.

Універсальність гуманістичних ідей обумовлена їх застосуванням до всіх людей і будь-яких соціальних систем. У гуманістичному світогляді можливий вихід за рамки культурної відносності, національних, економічних, релігійних, расових та ідеологічних відмінностей. При цьому принципово важливим є не протиставлення універсальних цінностей гуманізму національним, а взаємодія з ними, яка

передбачає перехід до різноманітності і багатогранності культурно-гуманістичних позицій, які доповнюють і збагачують одна одну.

Єдність цілей і засобів у гуманістичному світогляді значить недопущення будь-яких спроб будь-якими засобами досягати своїх цілей. Насильство і терор не можуть використовуватись як засоби регулювання відносин між людьми, якими б благородними цілями вони не прикривались. Проте в історії розбудови європейських держав мають місце випадки застосування цих інструментів. Особливий інтерес представляють країни колишнього радянського блоку, де в безпрецедентних масштабах у новітній історії проводився соціальний експеримент із застосування теорій мотивацій до зміни поведінки людини шляхом використання найсильнішого мотиватору – страху.

До того ж наукова логіка та історичний досвід людства свідчать про те, що в біологічній природі людини всі потреби є більш-менш однопорядковими у своїй реалізації, проте в різні історичні епохи в умовах різних просторово-часових ситуацій для різних архетипів можуть бути пріоритетними ті або інші групи потреб. Таким чином, на сьогодні недостатньо вивченим є механізм впливу різного роду потреб на зміну ціннісних настанов у соціально-політичних системах.

Значний доробок у дослідження природи суспільних цінностей зробили як західні вчені – Ж. Блондель, Е. Дюркгейм, М. Косевський, К. Леві-Стросс, К. Лоренц, Р. Макрідіс, А. Маслоу, Дж. Нейсбіт, К. Нільсон, Р. Мертон, Р. Перрі, Г. Ріккерт, А. Турен, З. Фрейд, Л. Фестінгер, М. Шелер, так і вітчизняні науковці – В. Бакіров, О. Бандура, М. Дмитренко, В. Климончук, І. Кресіна, В. Кривошеїн, В. Лісовий, М. Попов, Т. Пояркова, Ю. Руденко, С. Фендрик, Ю. Шайгородський та ін.

Ціннісно-культурні зміни сучасного світу досліджуються у працях Е. Арато, Е. Афоніна, У. Бека, Ж. Бодрійяра, Ю. Габермаса, Д. Горовіц, Г. Йонаса, Р. Інглхарта, Г. Маркузе, Х. Оберройтера, Дж. Ролза, У. Томаса, Ф. Фукуями, А. Юхлера, О. Валецького, І. Варзара, Б. Гаєвського, В. Козакова, В. Корженка, В. Лоли, Н. Нижник, В. Мартиненка, В. Пазенка, О. Радченка, О. Хорошилова та ін.

Метою статті є визначення ролі та місця потреб у трансформації ціннісних засад соціальних систем.

Переговори з підписання Угоди про Асоціацію між Україною та ЄС доводять не тільки неможливість подальшого розширення ЄС, але й небажання європейської сторони фіксувати у двосторонніх документах навіть натяки на віддалену перспективу членства України в ЄС. Як зазначає О. Радченко, європейці не хочуть бачити в своєму союзі людей, які не поділяють їх цінності, насамперед у правовому полі, адже висока правосвідомість індивідів й уособлення себе як відповідального громадянина є фундаментальною підвалиною демократичної теорії та практики. Цинічний правовий нігілізм, що панує зараз в українській політиці по обидва боки протистояння, ще більше віддаляє нас від євроінтеграційної перспективи [4]. До того ж він говорить про успадкований від радянських часів генотип ідеократичного традиційного суспільства, який українське суспільство всіляко прагне зберегти в повній відповідності до висновків класиків теорії політичної культури Г. Алмонда, Г. Екстейна та ін. Ці науковці наголошують на тому, що “глибокі ціннісні та нормативні прихильності є тривалішими і змінюються тільки дуже повільно у відповідь на вагомий історичний досвід та інституційні зміни [8, с. 144], причому

“переорієнтація завжди дістається важко” [10].

Проте, мабуть, більш доречно розглядати поведінку людини з точки зору когнітивних теорій мотивації, що інтенсивно розробляються в даний час, і беруть свій початок від широко відомих робіт Л. Фестінгера. Йому належить теорія когнітивного дисонансу. Основна ідея теорії полягає в тому, що людський організм прагне встановити внутрішню гармонію, послідовність, узгодженість між своїми думками, здібностями, знаннями й цінностями [6].

Продовженням цього стало введення Е. Дюркгеймом у науковий обіг поняття “аномія” для позначення суспільної ситуації послаблення соціальних норм та порядку внаслідок розходження між завищеними очікуваннями та обмеженістю економічних благ і товарів при подальшому розподілу праці та посилення економічної кризи [1].

Р. Мертон розглядав аномію як розлад між культурно заданими цілями і легітимними інституціалізованими засобами, що призводить до аномічного напруження. Залежно від вибору між цілями або засобами виникають різноманітні форми адаптації до цієї ситуації, що особливо можуть реалізуватися у формі девіації [3].

Оскільки прагнення кожного до концентрації всіх дефіцитних благ обумовлене генетично на рівні інстинктів (інстинкти внутрішньовидової агресії К. Лоренца та боротьби за соціальний статус І. Ейдмана), у суспільстві виникає загроза переходу до стану “війни всіх проти всіх” (Т. Гоббс). Протистоїть цьому, як доводить А. Фет, інстинкт соціальної справедливості, що викликає необхідність у створенні механізму раціонально справедливого розподілу дефіцитних благ. З такими твердженнями погоджуючись по суті, не погоджується за формою Ерих Фромм, який вводить поділ на “інстинкт” та “характер”. Для нього інстинкт – це відповідь на тваринні фізіологічні потреби людини, “а означені характером пристрасті (потреба в любові, свободі, садизм, жага власності та влади) – все це відповідь на специфічно людські екзистенційні потреби” [7, с. 273].

Розвитком учення Е. Дюркгайма та Л. Фестінгера стала розбудова М. Косевським моделі аномії, що забезпечила переконливе пояснення людської поведінки в ситуації спокуси, а також практичних інструментів створення професійної етики [12]. Остання є протилежністю аномії, оскільки віддзеркалює стан, в якому люди поважають певні цінності і норми, що з них виходять, і підтримують їх без винятку. Тобто, аномією можна назвати такий стан, в якому люди цінують певні норми, підтримують їх, але не дотримуються.

Вищезазначена ситуація спокуси характеризується двома домінуючими і в той же час суперечливими прагненнями: бажанням отримати вигоду (користь) і бажанням вести себе відповідно до шанованих цінностей. Людина стає перед вибором: або отримати користь і поводитись усупереч своїм цінностям, або поводитись відповідно до цінностей, відмовившись від користі [12]. Головною відмінністю між користю та цінностями є їх екзогенний та ендогенний характер. Людині завжди можна дати чи забрати користі (влада, слава, почуття безпеки тощо). Цінності ж створюємо самі та ніхто не в змозі у нас їх відібрати. Єдине, що можемо зробити ззовні, – сприяти або змусити їх порушити і тоді людина відчуває гідність.

Потреби користі зазвичай заспокоюємо через реальне придбання бажаного

блага і його “споживання”, або досягнення певного фізичного стану речей, таких як здоров’я або катання на лижах. Інша справа з потребою гідності. Механізмом її задоволення є порівняння своєї поведінки із загально визнаними взірцями поведінки, такими як чесність, надійність, справедливість, відвага, лояльність, солідарність, відповідальність, правдивість, щедрість, патріотизм, терпимість, неупередженість, професіоналізм, незалежність, особиста свобода.

Кожна людина має біологічно вроджене почуття власної гідності, засноване на цінностях. Кожний, хто відмовляється від гідності, має це якось обґрунтувати. На світі важко знайти людину, яка б сама собі зізналася, що робить зло і є нечесною. Ось як роблять підсумок цієї істини Е. Аронсон і Г. Вечорковська: “Один з найцікавіших особливостей себе як соціальні істоти – наша жалюгідна потреба в людях, щоб жити так само добре і розумно, і як часто ця потреба приводить нас до дій, які не є ні добрими, ні мудрим” [9, с. 98].

Гонитва за потребою пов’язана зі станом постійного її браку. Коли людині не вистачає продовольства, житла чи одягу, вона шукає законні джерела отримання коштів, щоб отримати ці речі. Коли людині не вистачає слави або популярності, вона починає діяти, що їх здобути. Коли потреба задоволена, на якийсь час людина переходить у стан насичення, який у психології називається латентним станом. Потреба перестає бути бажаною, і тому не провокує людей до дій.

Отримання однієї потреби досить часто означає відмову від іншої потреби, оскільки рідко безкоштовно їх отримуємо, то скоріше отримуємо їх шляхом обміну, скажімо, посередництвом грошей. Трохи іншим прикладом є отримання грошей за працю, але завжди при обміні “потреба за потребу” оцінюємо вигідність такого обміну.

Люди спокушаються на потребі не тому, що вони нечесні або недостатньо прив’язані до цінностей, також поясненням не є унікальна перевага потреби (сила мотиву). У ситуації спокуси люди обирають потребу, оскільки за допомогою достовірних виправдань ефективно зменшують дисонанс гідності, що виникає між поведінкою особи та шанованими нею цінностями. Достовірні виправдання дозволяють людині захистити своє власне почуття гідності та цінностей перед депривацією. Такі люди і надалі шанують цінності, яких не дотримуються та грубо порушують, і у власному сприйнятті залишаються чесними.

М. Косевський розрізняє когнітивний дисонанс – це несумісність двох переконань, жодне з яких не має значення гідності й не залучає ЕГО, та дисонанс гідності (моральний) – це несумісність переконання про те “що я роблю?” з переконанням про те “який я?” в категоріях особисто шанованих моральних цінностей, стандартів гідної поведінки вписаних в ЕГО як свої власні якості. Він наголошує, що в реальному житті когнітивний і моральний дисонанси перекриваються, тому що поведінка може також мати намір – реалізувати кілька стандартів морального добра для одних і одночасно творити зло (несправедливість і страждання) іншим, додатково приносити користь суб’єкту тощо [12].

Моральний дисонанс може бути зменшений, використовуючи раціональне обґрунтування або виправдання нечесних вчинків. Раціональне обґрунтування полягає в тому, що людина, звертаючись до того, що для нього є слухним і цінним, намагається побачити суперечність між своїми цінностями і вчинками як очевидне

протириччя. З цією метою людина звертається до інших своїх цінностей, виняткових обставин, що виключають або зменшують відчуття власної провини. Здатність редукувати дисонанс гідності в конкретних ситуаціях спокуси можливо шляхом раціоналізації (примирення виправдань з самим собою), або – найчастіше – шляхом “соціального примирення виправдань”. Цей другий спосіб є дуже ефективним і дієвим, що відповідає за формування соціальної аномії.

Таким чином, можна говорити про певний причинно-наслідковий ланцюг взаємодії користей та цінностей, який графічно ілюструє циклічний характер життєдіяльності соціально-політичних систем (рисунок).

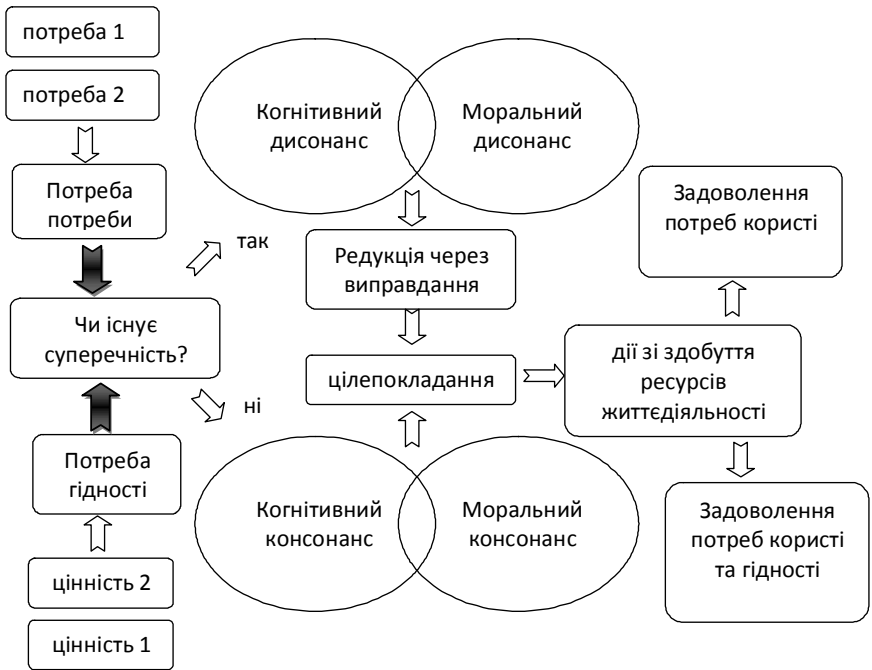

Рисунок. Механізм взаємодії потреб і цінностей у соціально-політичних системах

Виправдання зменшують дисонанс гідності з посиланням на соціальні зобов'язання і дозволи: всі так роблять, я не повинен відрізнятися, повинен робити як інші. Приклад інших або їх схвалення (навіть мовчазне) надають вірогідності виправданням вчинків, що не узгоджуються з цінностями. Вірогідність виправдань походить від підтримки, яку людина отримує від близької та важливої в її житті людини, або групи підтримки, в якій людина живе, наприклад, група однолітків [12].

У своїх пошуках М. Косевський доводить існування особливого типу аномії “sovietica”. Це – стиль, специфіка соціальної аномії, викликані багаторічним

“радянським гнітом” (від гострого сталінізму до м’якої горбачовщини), який просякнув повсякденне життя в реальному соціалізмі, де не крали, але “організували” недоступну в торгівлі річ, “організували” квартиру без корупції тощо. Якщо людина скористалася іншими “змовами”, вона вже вважала неправильним відмовити таким людям у допомозі і не відповісти своїми послугами. Відбулася інституціоналізація виправдань, вони увійшли в базову культуру, стали очевидними, “само собою зрозумілим” і “виключили” вплив багатьох цінностей з щоденної поведінки [13].

Тобто, фактично спостерігається феномен в’язниці, де під впливом страху ув’язнених порушує особисті принципи (цінності) “притосовуючись” до ворожого оточення. Це викликає втрату потреби гідності, і якби не аномія ув’язнених, яка захищає EGO, тривале ув’язнення могло б привести до синдрому психічних розладів у в’язнів, що і спостерігалось в експерименті Хені, Бенкса і Зімбардо [11].

Оскільки під функцією держави розуміються “основні напрямки діяльності, що підпорядковані головній меті держави, визначеній соціальною природою самого феномену, – інтересами суспільства, благом народу”, то соціетальна функція, як зазначає О. Соловійов, – “є саме тим посередником, що перетворює нематеріальне духовне утворення – суспільну цінність – на механізм державної влади” [5, с. 16]. “Так ціннісні орієнтації, – наголошує В. Козаков, – слугують перехідним моментом від трансцендентального статусу цінностей, укорінених в суспільній онтології до державного управління, зумовленого емпіричними показниками” [2, с. 73].

Тобто, у політично організованому соціумі базова цінність соціальної справедливості не тільки обумовлює інституалізацію влади, але й формує соціетальну функцію вноормування та справедливого (з точки зору пануючого класу) розподілу дефіцитних ресурсів. Фактично дії людини з отримання користей інституціоналізують систему виправдань, що дає особі можливість зменшити моральний і когнітивний дисонанс, і яка забезпечує справедливість розподілу бажаних ресурсів у конкретний культурно-історичний період у даному суспільстві.

Таким чином можна визначити, що ціннісна система суспільства формується з раціоналізації та соціального примирення виправдань, які редукують моральний і когнітивний дисонанси, і дозволяють індивідам задовольняти потребу в дефіцитних ресурсах життєдіяльності (благах). Задля запобігання “війни всіх проти всіх” відповідним механізмом раціонально-справедливого розподілу дефіцитних благ виступає інститут влади, який, формалізуючись в тій або іншій формі державно-політичного режиму, і контролює розподіл цих дефіцитних ресурсів.

Разом з тим, для перехідних суспільств подекуди притаманне відчуття безкарності, що виникає внаслідок недостатнього контролю з боку державної влади в певний історичний період (1990-ті рр. на теренах колишнього СРСР). Це, у свою чергу, на думку М. Косевського, породжує синдром роззяв (простака) – “лише простак не скористається нагодою”. Людина, що поводить згідно з ціннісними установками у стані спокуси, представляє загрозу для виправдань, які сприймаються оточенням [10]. Тоді він отримує соціальний зворотний зв’язок, що він є “білою вороною” порівняно з іншими. Це порушує існуючу гармонію гідності і “внутрішнє” задоволення, що заспокоює потребу в гідності. Не в змозі довго

опиратися соціальному тиску, він переймає від інших їх виправдання і має при цьому не тільки особисту вигоду, але і “внутрішню” гармонію.

До того ж, ситуацію на пострадянському просторі погіршує аномія персоналу. М. Косевський зазначає, що якщо в команді співробітників повторюються ситуації спокуси, при одночасному створенні підприємством приводів для соціальних виправдань – наприклад, через вороже, несправедливе відношення компанії до співробітників, підрядників або замовників, то серед працівників формується система виправдань щодо допустимих дій проти компанії [12]. Працівники, які не приймають таких виправдань, розглядаються як чужі, нелояльні або як роззяви і, як правило, піддаються соціальному ostracizmu. Тому практично в усіх країнах радянського табору успішні реформи державного сектора розпочинались з одночасного та системного реформування державної служби шляхом відсторонення від посад більшості старих співробітників і запровадження прозорих правил призначення на посади, що дозволило новій генерації працівників випрацювати власну систему виправдань більш приязну до внутрішнього і зовнішнього оточення, і в першу чергу для людей. Проте, як бачимо, лікування таких хвороб є тривалим і коштовним, а також потребує серйозної експертної підтримки.

Спіраючись на механізм взаємодії потреб та цінностей у соціально-політичних системах, можна зробити деякі висновки щодо зміни суспільно-політичної ситуації в Україні з метою примирення виправдань, що існують у країнах – членах ЄС. Передусім, не слід моралізувати, розповідати, як слід вчинити і розпорошувати етичні знання про те, що погано і що добре в ситуації спокуси. Тобто, необхідно дуже прискіпливо підходити до змістовного та методичного супроводження професійного навчання державних службовців і посадових осіб місцевого самоврядування. Масове навчання з питань корупційного законодавства, порушення етичних норм на державній службі матиме незначний ефект. Усвідомлення державними службовцями покарання хоча і усуне відчуття безкарності, не знищить аномію, а лише тимчасово змінить їх поведінку, що порушує цінності. Фактично і надалі буде спостерігатися стан, в якому цінності існують, але не спостерігається ефект правдоподібних виправдань, оскільки вони інституціоналізувались і увійшли в базову культуру (корупція стала буденним явищем).

Єдиним можливим шляхом є обмеження впливу на державних службовців ситуацій спокуси за допомогою, скажімо, запровадження технологій електронного врядування. Разом з тим, усунення відчуття безкарності за протиправні дії має бути підкріплено відповідальністю чиновників на різних шаблях державної влади. Ще не менш складнішим викликом є блокування процесів примирення виправдань на роботі, вдома тощо. Передусім, важливу роль у цьому процесі мають відігравати засоби масової інформації для блокування соціальних виправдань, узгоджених у вузьких колах фахівців (політиків, лікарів, митників, прокурорів, суддів тощо).

Напрямом подальших досліджень може бути застосування теорій мотивації до визначення парадигм державноуправлінської діяльності та наближення до стандартів управлінської діяльності в державах – членах ЄС.

Література:

1. Дюркгейм Е. Первісні форми релігійного життя: Тотемна система в Австралії / Е. Дюркгейм. – К. : Юніверс, 2002. – 423 с.
2. Козаков В. Становлення та розвиток соціально-ціннісних засад державного управління в Україні : дис. ... д.держ.упр. : спец. 25.00.01 / В. М. Козаков. – К., 2008. – 446 с.
3. Мертон Р. К. Социальная структура и аномия / Р. К. Мертон // Социология преступности (Современные буржуазные теории). – М. : Прогресс, 1966. – С. 299–313.
4. Радченко О. Ціннісний вимір трансформації державно-політичного режиму в Україні : дис. ... д.держ.упр. : спец. 25.00.02 / О. В. Радченко. – Х., 2010. – 459 с.
5. Соловьев О. Политические институты : [учеб. пособ.] / О. М. Соловьев. – СПб. : Изд-во СПб. ун-та, 2003. – 148 с.
6. Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса (A theory of cognitive dissonance) / [пер. А. Анистратенко, И. Знаешева] / Л. Фестингер. – СПб. : Ювента, 1999.
7. Фромм Е. Анатомія людської деструктивності / Е. Фромм // Філософія : хрестоматія (від витоків до сьогодення) : [навч. посіб.] ; за ред. акад. НАН України Л. В. Губерського. – К. : Знання, 2009. – С. 270–279.
8. Almond G. A. Discipline Divided: Schools and Sects in Political Science / G. A. Almond. – Newbury Park, Calif. : Sage, 1990.
9. Aronson Elliot, Wierzchowska Grażyna. Kontrola naszych myśli i uczuć, Jacek Santorski & Co. – Warszawa, 2001.
10. Eisenstadt S. Tradition, Change and Modernity / S. Eisenstadt. – N.-Y. : Wiley, 1973.
11. Haney C. Interpersonal dynamics in a simulated prison. International Journal of Criminology and Penology, 1 / C. Haney, W. C. Banks, P. G. Zimbardo. – Режим доступу : <http://www.prisonexp.org/pdf/ijcp1973.pdf>
12. Kosewski M. Wartości, godność i władza: dlaczego porządni ludzie czasem kradną, a złodzieje ujmują się honorem / M. Kosewski, Wizja Press&IT. – Warszawa, 2009. – 244 s.
13. Kosewski M. Anomia sovietica. Etyka biznesu gospodarki i zarządzania / M. Kosewski ; (red) W. Gasparski. – Wydawnictwo Wyższej Szkoły HumanistycznoEkonomicznej w Łodzi. Łódź 1999.

Надійшла до редколегії 10.06.2011 р.